ईश्वरभूतत्वे विशेषगुणगते जातिभेदे उद्भूतशब्दे विवृतिः ।

उद्भावन न० उद्+भू–णिच्–ल्युट् । १कल्पने, २उत्पादने च उद्+चु०भू०ल्युट् । ३चिन्तने ४उत्प्रेक्षणे च "उद्भावनमकुर्वन्तौ विदुरस्य मते स्थितः" भा०आ०१४१अ०

उद्भास पु० उद्+भास–भावे घञ् । उद्दीप्तौ । ततः अस्त्यर्थे "नैकाचारात् क्षतो जातेः सप्तम्याश्च न तौ स्मृतौ" वार्त्ति० वज्रूपकाच्चरात् इनेरप्राप्तौ बाला० पाठात् मतुप् इनि वा । उद्भासवत् उद्भासिन्–तद्युक्ते त्रि० । "विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा" कुमा० स्त्रियां ङीप् ।

उद्भिज्ज पु० उद्भिनत्ति क्विप् उद्भित् तथा सन् जायते जन–ड कर्म्म० । भूमिमुद्भिद्य जाते १तरुगुल्मादौ "उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः" इति मनुः । पदा० योगार्णवे । "देहवत्तुर्विधोजन्तोर्ज्ञेय उत्पत्तिभेदतः । उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डोत्थश्चतुर्थश्च जरायुजः । उद्भिद्य भूमिं निर्गच्छन्नुद्भिदः स्थावरश्च यः" इति विभज्य तदुत्पत्तिप्रकारस्तत्र दर्शितः "उद्भिज्जाः स्थावरा ज्ञेयाः तृणगुल्मादिरूपिणः । तत्र सिक्ता जलैर्भूमेरूष्मभिश्च विपाचिताः । वायुना व्यूह्यमानास्तु बीजत्वं प्रतियन्ति ते । तथाचोप्तानि बीजानि संसिक्तान्यम्भसा पुनः । उच्छूनतां मृदुत्वं च मूलभावं प्रयान्ति च । तन्मूलादङ्कुरोत्पत्तिरङ्कुरात् पर्णसम्भवः । पर्णात्कलात्कलात्काण्डः काण्डाच्च प्रसरः पुनः" । एतेषां च यथा पापभोगायतनत्वात् देहवत्त्वं तथाऽयोनिजशब्दे २४७पृष्ठे उक्तम् "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः" या० स्मृतौ शारीरपापेन तेषां देहोत्पत्तिश्रवणात् भोगायतनदेहवत्त्वसिद्धेरयम् । अतएव सुप्तावस्थाम् चेष्टाश्रयत्वं शरीरलक्षणसिद्धा "वृक्षादीनामपि चेष्टासत्त्वाज्जाग्रदाप्तिः । न च वृक्षादीनां शरीरित्वे किं मानम् ? इति वाच्यम् आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्य प्रमाणत्वात् तत्रैव किं मानम् ? इति चेत् भानुमतसंरोहणादिना तदनुमानात्" इत्युक्तम् । यथा च स्थावराणां स्वस्वकर्म्मोत्पन्नदेहसत्त्वं तथाऽवरोहशब्दे ४४० पृष्ठे भा०सू०भाष्येण दर्शितम् । तेषां विभागोन्यायकन्दल्याम् दर्शितं यथा "स्थावराणां वनस्पतयः औषधिलतावतानवनस्पतय इति" भा० । "तृणगुल्मपादिः ओषधयः फलपाकान्ता सोधूमाद्यः, ये न पुष्पफलास्ते वृक्षा कोविदारप्रभृतयः लता एरण्डादयः । अवतानवन्तिः अवतानाः जिटाकाद्वल्लः केतकी पोऽपूरादयः ये विना पुष्पं फलन्ति ते वनस्पतय आंदुपरादेयः" । न्या०क० । २भूमिमुद्भिद्यजातमात्रे त्रि० स्थावरादिविभागे सुश्रुतः "द्रव्याणि पुनरोषधयस्त्रीणि स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावराश्चतुर्विधाः । वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तास्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः स्कन्धिन्यश्च वीरुधः । फलपाकान्ता ओषधय इति । जङ्गमा अपि चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः । सगसर्पसरीसृपप्रभृतयो ऽण्डजाः । कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः" ।

उद्भिद् पु० भूमिमुद्भिनत्ति उद्+भिद्–क्विप् । १वृक्षवृक्षगुल्मवल्लीलतारूपे पञ्चविधे स्थावरभेदे उद्भिज्जशब्दे उदा० । उद्भिनत्ति पशून् । २यागभेदे "उद्भिदा यजेत" श्रुतिः उद्भिदादिशब्दानां यथा कर्म्मनामधेयता व्युत्पत्तिसहितं जै०सू०भाष्ययोस्तथा दर्शितं यथा

'उक्तं समाम्नायैदमर्थं तस्मात् सर्वं तदर्थं स्यात् १,४,१, सू० । 'उद्भिदा यजेत' 'बलविदा यजेत' 'अभिजिता यजेत' 'विश्वजिता यजेत' इति समामनन्ति, तत्र सन्देहः, किमुद्भिदादयो गुणविधयः, आहोस्वित् कर्म्मनामधेयानि इति । कुतः संशयः ? उभयथापि प्रतिभाति वाक्यात्, उद्भिदा इत्येष शब्दो यजेतेत्यनेन संबध्यते, स किं वैयधिकरण्येन संबन्धमुपैति, उद्भिदा द्रव्येण यागमभिनिर्वर्त्तयेदिति, उत सामानाधिकरण्येन, उद्भिदा यागेन यजेत इति द्वेधाऽपि एतस्मिन् प्रतिभाति वाक्ये, सम्भवति संशयः ।

किं तावत् प्राप्तम् ? उक्तमस्माभिः, समाम्नायस्यैदमर्थं, क्वचिदस्य भागोविधिः, योऽविदितमर्थं वेदयति, यथा 'सोमेन यजेत' इति क्वचिदर्थवादः, यः प्ररोचयन् विधिं ब्रूते, यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इति, क्वचित्मन्त्रः, योविहितमर्थं प्रयोगकाले प्रकाशयति, यथा 'बर्हिर्देवसदनन्दामि' इत्येवमादि, तस्मादुद्भिदादयोऽमीषां प्रयोजनानामन्यतमस्य प्रयोजनाय भवेयुः, तत्र तावत्स्वार्थवादः, वाक्यशेषो हि स भवति विधातव्यस्य, न च मन्त्रः, एवंजातीयकस्य प्रकाशयितव्यस्य अभावात्, पारिशेष्यात् गुणविधिः, उद्भिद्गुणता यागस्य विधीयते प्रसिद्धेरनुवादात्, गुणविधेरर्थवत्त्वात्, प्रवृत्तिविशेषकरत्वाच्च । न च, एषां यागार्थता लोकेऽवगम्यते ! न च, वेदेन परिभाव्यते ! अतोगुणविधयः । 'यदि गुणविधिः, न तर्हि कर्म विधीयते· अविहिते च कर्मणि